

Poznámky k vývoji současného rozšíření vratiče obecného (*Tanacetum vulgare*) v Orlických horách a jejich podhůří

Bemerkungen zur Entwicklung der gegenwärtigen Verbreitung von *Tanacetum vulgare* im Gebirge Orlické hory und seinem Vorlande

Karel Kopecký

KOPECKÝ K. (1978): Poznámky k vývoji současného rozšíření vratiče obecného (*Tanacetum vulgare*) v Orlických horách a jejich podhůří. [Notes on the development of the present distribution of *Tanacetum vulgare* in the Orlické hory Mts. and foothills.] — Preslia, Praha, 50 : 253—257.

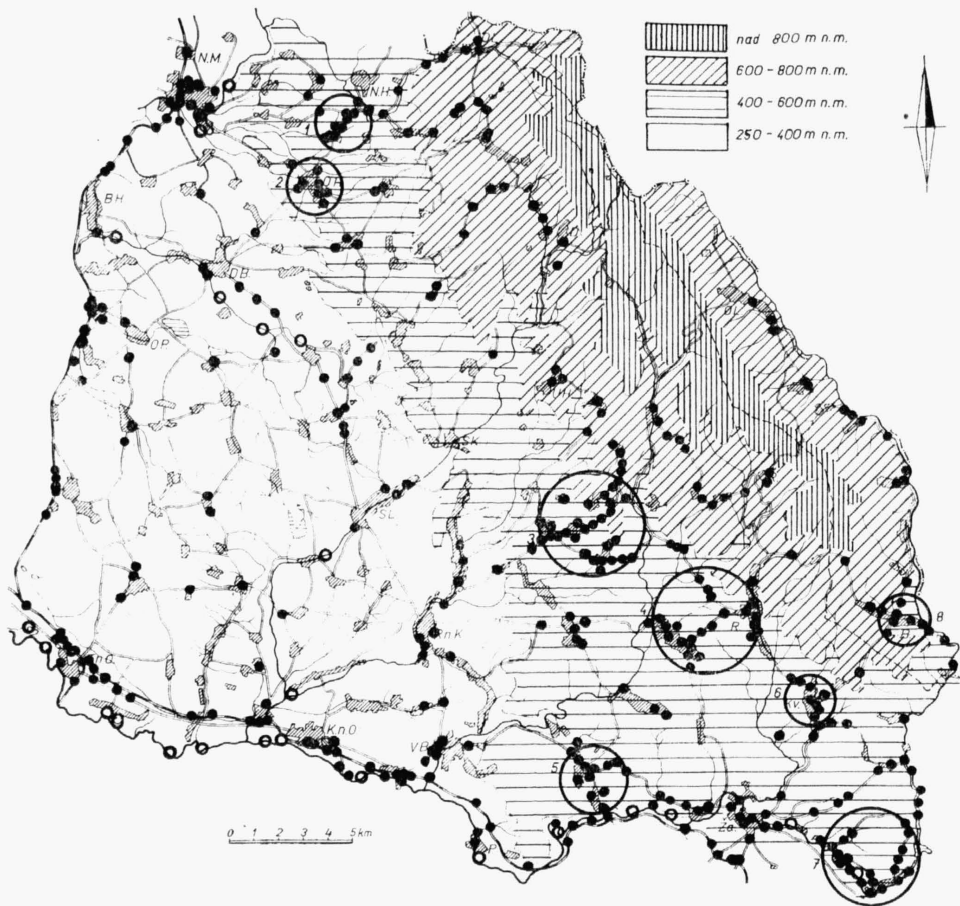
Tanacetum vulgare is abundant in the ruderal vegetation of certain villages in the foothills of the Orlické hory Mts. (NE. Bohemia). It is proposed that this occurrence is due to the cultivation of the plant in village gardens in the past. Evidence is available that in the 18th and 19th centuries *T. vulgare* was commonly cultivated and used for medicinal purposes.

Botanický ústav ČSAV, 252 43 Průhonice, Československo.

Při podrobnějším studiu současného rozšíření druhů naší ruderalní flóry zjistíme nezřídka zajímavé souvislosti, mající význam pro poznání způsobů i příčin jejich šíření v minulosti. Četné rostliny naší ruderalní květeny byly dříve ceněny pro předpokládané magické nebo léčivé účinky. Planě rostoucí populace těchto druhů byly proto ochraňovány (viz např. PŘÍHODA 1948), případně vědomě šířeny a pěstovány ve vesnických zahrádkách. Mnohé, dříve pěstované druhy se spontánně a trvale včlenily do ruderalní vegetace sídlišť. Jiné se staly její součástí jen na přechodnou dobu; se zánikem svého významu v místním lidovém lékařství opět vymizely (srov. např. MILITZER 1940). K mizejícím, avšak ještě na počátku našeho století místy ± hojněji rozšířeným „léčivým a magickým rostlinám“ ruderalní flóry podhůří Orlických hor patří např. *Bryonia alba* L., *Conium maculatum* L., *Levisticum officinale* KOCH, *Nepeta cataria* L., ke vzácně zplaňujícím *Satureja hortensis* L., *Borrago officinalis* L. a jiné druhy. Naopak k těm dříve pěstovaným druhům, které se v určitých historických etapách trvale začlenily do sídlištní flóry hor a podhůří lze počítat *Armoracia lapathifolia* USTERI, *Chrysanthemum parthenium* (L.) BERNH. *Myrrhis odorata* (L.) SCOP. a další (srov. KOPECKÝ 1888, HROBÁŘ 1931, KOPECKÝ 1973, 1974).

Mezi rostliny, které se v 18. a v 19. století těšily větší oblibě v lidovém lékařství Podorlicka můžeme zařadit i *Tanacetum vulgare*. Není vyloučeno, že vratič patřil k autochtonním prvkům některých pobřežních společenstev na dolních tocích větších řek v podhůří. Odtud se spontánně šířil na ruderalní stanoviště v sídlištních, na odlesněné, pastvou a erozí devastované svahy, na opuštěná pole, polní meze a okraje cest. Zdá se však, že jeho šíření ve vyšších polohách podhůří a v předhoří Orlických hor bylo významně podporováno záměrným pěstováním ve vesnických zahrádkách, v jejichž okolí zplaňoval.

Sledujeme-li mapu současného rozšíření *Tanacetum vulgare* ve studovaném území (obr. 1), zaujmou nás určitá větší seskupení lokalit v ruderalní flóře některých vesnic a jejich nejbližšího okolí ve vyšších polohách podhůří. Jsou to zejména tyto obce: 1. Slavoňov—Bohdašín—Rokole u Nového Hrádku, 2. Ohnišov—Bačetín severovýchodně od Dobrušky, 3. Liberka—Hláška—

Obr. 1. — Rozšíření *Tanacetum vulgare* L. podle výsledků mapování z let 1972 až 1975. — Černé body: výskyt druhu na různých ruderalních stanovištích v sídlištích, v doprovodné vegetaci silnic, cest, železničních tratí a na regulovaných nebo ruderalizovaných březích vodních toků. Prázdné kroužky: výskyt druhu v přirozených rostlinných společenstvech na pobřeží vodních toků. — Nápadná seskupení lokalit vratiče byla zaznamenána v antropogenní vegetaci v prostoru následujících obcí ve vyšších polohách podhůří a v předhoří hor: 1. Slavoňov—Bohdašín—Rokole u Nového Hrádku, 2. Ohnišov—Bačetín, 3. Liberk—Hláska—Rampuše—Bělá u Rychnova nad Kněžnou, 4. Pěčín—Rokytnice v Orł. horách, 5. Rybná nad Zdobnicí—Záchlumí, 6. Kunvald u Žamberka, 7. Lišnice—Nekoř u Žamberka a 8. Bartošovice v Orł. horách. — Abb. 1. — Die Verbreitung von *Tanacetum vulgare* L. nach Kartierung in den Jahren 1972 bis 1975. — Schwarze Punkte: Fundorte auf verschiedenen Ruderalstandorten in Siedlungen, entlang der Strassen, Wege, Eisenbahnstrecken, ruderalisierten Bach- und Flussufer usw. Leere Punkte: Vorkommen von *Tanacetum vulgare* in der natürlichen bis naturnahen Vegetation an Ufern der Wasserläufe. — Das untersuchte Gebiet wurde in folgende Höhenstufen gegliedert: über 800 m ü.M. (senkrecht dicht schraffiert), 600 bis 800 m ü.M. (schief schraffiert), 400 bis 600 m ü.M. (wagrecht schütter schraffiert) und 250 bis 400 m ü.M. (ohne Schraffierung). — Grössere Anhäufungen von Rainfarn-Fundorten wurden im Raum folgender Gemeinden notiert: 1. Slavoňov—Bohdašín—Rokole bei Nový Hrádek, 2. Ohnišov—Bačetín bei Dobruška, 3. Liberk—Hláska—Rampuše—Bělá bei Rychnov nad Kněžnou, 4. Pěčín—Rokytnice v Orł. horách, 5. Rybná nad Zdobnicí—Záchlumí, 6. Kunvald bei Žamberk, 7. Lišnice—Nekoř bei Žamberk und 8. Bartošovice v Orł. horách.

Rampuše—Bělá u Rychnova nad Kněžnou, 4. Pěčín—Rokytnice v Orl. horách, 5. Rybná nad Zdobnicí—Záchlumí, 6. Kunvald u Žamberka, 7. Líšnice—Nekoř u Žamberka a 8. Bartošovice v Orl. horách. Naopak v obcích střední části podhůří, např. v širším okolí Skuhrova nad Bělou, a v obcích západní a jihozápadní části podhůří je počet lokalit *Tanacetum vulgare* zřejmě nižší, ačkoliv přírodní podmínky těchto územních okrsků nejsou příliš rozdílné. Domnívám se proto, že za pravděpodobnou příčinu určité kumulace lokalit vratiče v prostoru jmenovaných obcí lze považovat místní rozdíly v oblíbenosti rostliny v lidovém lékařství osmnáctého a devatenáctého století, která lokálně přetrvávala i v první polovině století dvacátého (srov. např. ČIŽMÁŘ 1946). Pokud jde o vliv přírodních podmínek, lze snad přičítat jistý význam větší humidnosti klimatu ve vyšších polohách předhoří a podhůří, poskytující šíření vratiče výhodnější podmínky než relativně sušší a teplejší klima Opočenské plošiny.

Ještě rychnovský botanik prof. K. KOPECKÝ (1888 : 46) řadí *Tanacetum vulgare* k druhům často pěstovaným ve vesnických zahrádkách. Podle ústního sdělení starousedlíků v obci Bělá na Rychnovsku (1973) zachovávala se určitá tradice úcty a ochrany vratiče v obci ještě před druhou světovou válkou. Věřilo se, že rostlina chrání dobré rodinné vztahy a je zárukou šťastného návratu z cest. Tato víra v magické účinky vratiče má ostatně starou tradici u různých slovanských národů (srov. např. SOBOTKA 1879, ČIŽMÁŘ 1946, MACHEK 1954 aj.). Podle sdělení pani Kačerové z obce Běstvíny u Dobrušky vkládal se sušený květ a úlomek kořene vratiče do zavazadel vojáků, odvedených v obci za první světové války, aby se šťastně vrátili domů.

Písemné zprávy o místním používání vratiče v lidovém lékařství se zachovaly v rukopise bylináře z 18. a 19. století, uloženého u pana Macha v Ohnišově u Dobrušky (viz též ZRÚBEK 1968). Odvar ze sušené nati vratiče byl doporučován k čištění ran. Časté mytí nohou v odvaru prý přispívalo k ženské plodnosti. Je zajímavé, že co do použití v místním lidovém lékařství byly vratiči přisuzovány obdobné účinky jako řimbabě (*Chrysanthemum parthenium*), která se v minulosti těšila značnější oblíbenosti především v německých a národnostně smíšených obcích Orlických hor. Autor bylináře uvádí: „Přirození a moci vratiče (Rainfarn): moci svou svírá, otevírá a má tu moc jako řimbaba. Rány zušlechťuje a od porušení zachovává.“

Z oblasti dřívějšího německého osídlení Orlických hor a přilehlých území jsem o případném pěstování a používání vratiče nenalezl žádné konkrétní doklady. PACHEL (1921) tento druh neuvádí. V německém rukopise bylináře z Celného, pocházejícího z druhé poloviny 19. století, není zmiňován (podle výpisků Dr. R. Zrúbka z materiálů Dr. E. Langra, Broumov). Je však nanejvýš pravděpodobné, že víra v léčivé nebo magické účinky vratiče nebyla striktně omezena jen na české obyvatelstvo v podhůří. Nápadná seskupení lokalit vratiče (obr. 1) zasahují ostatně i oblasti obcí, v nichž před druhou světovou válkou převažovalo obyvatelstvo německé národnosti: Nebeská Rybná, Rokytnice v Orl. horách, Bartošovice v Orl. horách.

Další seskupení lokalit *Tanacetum vulgare* lze zaznamenat podél jižní a jihozápadní hranice studovaného území (obr. 1). Tato seskupení jsou podmíněna určitou koncentrací stanovišť, poskytujících mimořádně příznivé podmínky pro šíření vratiče. Jsou to především ruderalní plochy s řídkou vegetací v prostorách nádraží v podhůří, deponia zeminy a plochy s obnaženým půdním povrchem, vznikající v okolí větších stavenišť v prostoru měst s větším stavebním ruchem v podhůří (Nové Město nad Metují, Rychnov nad Kněžnou), silně devastované plochy a skládky u některých průmyslových závodů (Stavostroj v Novém Městě nad Metují). Tato a jim podobná stanoviště jsou vhodným ecesním prostředím řady anemochorních druhů, k nimž patří i *Tanacetum vulgare*.

V sídlištních Orlických hor a jejich podhůří vstupuje vratič do různých ruderalních společenstev. Ačkoli bývá považován za dobrý „význačný druh“ asociace *Tanacetum-Artemisiëtum* BR.-BL. 1949, jeho fytoecnologická vazba na určitý užší okruh společenstev není příliš vyhraněná. Jedním z hlavních

faktorů umožňujících ecesi a další reprodukci populací vratiče na určitém stanovišti je totiž snižená konkurence ostatních druhů v mezernatých, často silně „zředených“ porostech. Je častý ve společenstvech svazu *Arction lappae* R. Tx. 1937 em. GUTTE 1972 a *Dauco-Melilotion* GÖRS 1966. Je hojně zastoupen v mezernatých porostech některých lemových společenstev třídy *Galio-Urticetea* PASSARGE 1967 em. KOPECKÝ 1969 na ruderalizovaném pobřeží vesnických potoků a v plotech zanedbaných zahrádek. Roste v mezernatých drnových společenstvech třídy *Molinio-Arrhenatheretea* R. Tx. 1937 podél silnic, cest a na polních mezích.

V širším okolí obcí, v nichž je hojněji rozšířen, bývají nápadná „pentlicovitá“ seskupení vratiče, sledující linie silnic a větších cest (obr. 1). Svědčí o spontánním liniovém šíření druhu na ekologicky vhodných stanovištích podél komunikací, které těmito obcemi procházejí. Mladé rostliny vratiče najdeme nezřídka na krajnicích silnic, na hromádkách škváry nebo šterku při silničních okrajích. Se škvárou je rozšiřován při zimním posypu vozovek silnic. Místy je hojněji rozšířen v mezernatých drnech trávníků při hranách silničních příkopů a při okrajích sousedních polí, zejména v prostoru Bohdašín — Rokole na Novoměstsku a v prostoru Hláška — Bělá — Rampuše — Liberk na Rychnovsku. Je častý na silničních a železničních náspech, na šterkovitých substrátech okrajů železničních tratí, v ruderalní vegetaci při perifériích všech nádraží v podhůří. Je však zajímavé, že lokality vratiče na pobřeží vodních toků nejsou příliš početné. V přirozené pobřežní vegetaci podél dolního a středního toku Divoké Orlice jej nalezneme jen na řídce roztroušených lokalitách. Jejich počet však nápadně vzrůstá v regulovaných nebo silně devastovaných úsecích pobřeží (regulovaný tok Divoké Orlice v Doudlebách nad Orlicí a v Kosteleci nad Orlicí, dolní tok Kněžny a Bělé, Zdobnice ve Vamberku apod.).

Na základě výše uvedeného rozboru můžeme usuzovat, že *Tanacetum vulgare* patří v regionu Orlických hor a jejich podhůří k hojnějším druhům antropogenní flóry teprve od 18. až 19. století, v souvislosti s tehdejšími prudkým rozvojem osídlení. Jeho šíření ve vyšších polohách podhůří a v předhoří bylo podpořeno zejména místní oblibou rostliny v lidovém lékařství. Je pravděpodobné, že nápadná seskupení lokalit vratiče v některých obcích a v jejich okolí souvisí s jeho dřívějším pěstováním v zahrádkách místních usedlíků. V okolí obcí se spontánně šířil podél cest, silnic, železničních tratí, na regulovaných nebo silně ruderalizovaných březích potoků. O tom, zda je prvkem původní květeny území, lze dnes již těžko jednoznačně rozhodnout. Není však vyloučeno, že patřil k autochtonním druhům vegetace na šterkovitých náplavech větších řek v podhůří.

SHRNUTÍ

Na mapě současného rozšíření *Tanacetum vulgare* L. v Orlických horách a jejich podhůří (obr. 1) lze pozorovat určitá nápadnější seskupení lokalit: 1. Lokality soustředěné v prostoru větších nádraží a sídlišť s živějším stavebním ruchem v podhůří, 2. skupiny lokalit v prostoru některých obcí ve vyšších polohách podhůří a v předhoří. Pozornost autora je zaměřena především na druhou z uvedených skupin. Autor předpokládá, že větší koncentrace lokalit vratiče v ruderalní vegetaci určitých obcí souvisí s místní oblibou rostliny v lidovém lékařství 18. a 19. století. Pro své údajně léčivé a magické účinky byl vratič pěstován a ochraňován ve vesnických zahrádkách v jejichž okolí se spontánně rozšířil.

ZUSAMMENFASSUNG

Im untersuchten Gebiet gehört *Tanacetum vulgare* L. zu den häufigen Bestandteilen der anthropogenen Vegetation von Siedlungen, Feldrainen, Brachäckern, Säumen der Wege, Strassen, Eisenbahnstrecken und der regulierten oder stark ruderalisierten Bach- und Flussufer. In der Punktkarte der gegenwärtigen Verbreitung der Art fallen jedoch einige, auf bestimmte Dorfgruppen in höheren Lagen des Gebirgsvorlandes gebundene Anhäufungen von Fundorten auf. Man kann annehmen, dass sie im Zusammenhang mit der örtlich abweichenden Beliebtheit des Rainfarns in der Volksheilkunde des 18. und 19. Jahrhunderts entstanden sind. Der ehemalige Anbau der Art in Dorfgärten war auf dem Glauben an ihre heilbringende und magische Wirkung begründet. Dieser Glaube ist unter anderem durch mündliche Mitteilungen alter Einwohner (Dorf Bělá und Běstviny) und durch handschriftliche Angaben in einem aus dem 18. bis 19. Jahrhundert stammenden Kräuterbuch (Dorf Ohnišov bei Dobruška) belegt. Es ist deshalb wahrscheinlich, dass die spontane Ausbreitung des Rainfarns in der Ruderalflora des Gebietes durch seinen früheren Anbau und Schutz stark gefördert wurde.

Andere grössere Fundortsgruppen des Rainfarns entlang der südlichen und westlichen Grenze des untersuchten Gebietes (Abb. 1) sind durch Anhäufung der für die Ausbreitung der Art ausserordentlich günstigen Standorte bedingt. Es sind dies vor allem Eisenbahnstationen im Gebirgsvorland und grössere Siedlungen mit lebhafter Bautätigkeit.

Ob der Rainfarn zu den autochthonen Pflanzen der ursprünglichen Flora des Gebietes gehört, ist heute nur noch schwer nachweisbar. Es ist nicht ausgeschlossen, dass er ursprünglich auf kieshaltigen Anschwemmungen der grösseren Wasserläufe im Gebirgsvorlande vorkam. Obwohl der Rainfarn als „Assoziationskennart“ des *Tanacetum-Artemisietum* Br.-Bl. 1949 angesehen wird, weist er im untersuchten Gebiet keine engere zöologische Bindung an nur eine bestimmte Gesellschaftsgruppe auf. Ausser in Gesellschaften des *Arction lappae* Tx. 1937 em. GÜTTE 1972 kommt er in Zönosen des *Dauco-Melilotion* GÖRS 1966, in einigen Saumgesellschaften der *Galio-Urticetea* PASSARGE 1967 em. KOPECKÝ 1969 und *Molinio-Arrhenatheretea* Tx. 1937 vor.

LITERATURA

- ČIŽMĀŘ J. (1946): Lidové lékařství v Československu. — Brno.
- HROBAŘ F. (1931): Květena Kostelecka a Rychnovska. — Vamberk.
- KOPECKÝ K. (1888): Analytická květena okolí města Rychnova nad Kněžnou. — Rychnov nad Kněžnou.
- KOPECKÝ K. (1973): Die Beziehung zwischen Siedlungsgeschichte und Verbreitung von *Imperatoria ostruthium* L. im Gebirge Orlické hory (Adlergebirge, Nordostböhmen). — Folia Geobot. Phytotax., Praha, 8 : 241—248.
- (1974): Die anthropogene nitrophile Saumvegetation des Gebirges Orlické hory (Adlergebirge) und seines Vorlandes. — Rozpr. Čs. Akad. Věd, Ser. Math.-Nat., Praha, 84/1 : 1—173.
- (1978): Die strassenbegleitenden Rasengesellschaften im Gebirge Orlické hory und seinem Vorlande. — Vegetace ČSSR, Ser. A, Praha, 10 : 1—258.
- MACHEK V. (1954): Česká a slovenská jména rostlin. — Praha.
- MILTZER M. (1940): Alte Heilpflanzen in der Ruderalflora der Oberlausitz. — Isis Budissina, Bautzen, 14 : 45—62.
- PACHEL M. (1921): Ueber das Vorkommen und die Verwendung der heimischen Arzneipflanzen. — Trostbärnla, Mittelwalde, 1 : 104—109.
- PŘÍHODA A. (1948): Selské zahrádky na Lanškrounsku. — Hort. San., Praha, 1 : 12—15, 121 až 124.
- SOBOTKA P. (1879): Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských. — In: Novočeská Bibliothéka, Praha, No. 22 : 1—344.
- ZRŮBEK R. (1968): Příspěvky k historicko-entografické monografii obce Ohnišova (okres Rychnov nad Kněžnou) od poloviny 18. do poloviny 19. století. — [MS. — Dipl. Práce Filosof. Fak. Univ. Karlovy, Praha.]

Došlo 18. dubna 1977